Patrimoniul arhitectural ecleziastic din sudul Transilvaniei. Perspectivă arheologică

Ioan Marian ȚIPLIC & Maria CRÎNGACI ȚIPLIC

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu
Personal e-mail: ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro; mariatiplic@icsusib.ro

Ecelesiastical Arhitectural Patrimony in Southern Transylvania. Archaeological Perspective

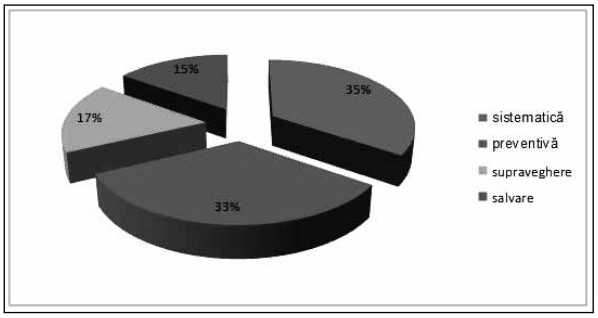
The archeologic research of ecclesiastical monuments became inevitable especially for those monuments that have a history beginning before the 13th century, when written data begins to spread. Written sources can be useful, if available, for the detailing of the information gained from archaeologic research, but before the mid-13th century, it is highly unusual to find such sources. The research of the ecclesiastical heritage from Southern Transylvania has a long tradition in German-language historiography, but, in most cases, their focus was on architecture and the history of art. Ensembles, fortified or not, have caught the attention of certain archaeologic research programs especially between 1960 and 1980, when ample restauration projects were started for several important sites: Sibiu – The Evangelical Parochial Church; Sebeș – The Evangelical Church; Brașov – The Black Church; Alba Iulia – The Roman-Catholic Church, among others.

Keywords: Medieval archaeology, Urban archaeology, Transylvania, Sibiu.

Premise. Cercetările arheologice la monumente medievale ecleziatisce din Transilvania au cunoscut în ultimii 15 ani o creștere spectaculoasă (vezi tab.1 și grafic 3.) ca urmare a derulării unor proiecte de restaurare cu finanțare oferită de fondurile europene. În acest context cercetările arheologice de salvare efectuate, mai ales, în centrele orașelor medievale, au permis abordarea arheologică a celor mai importante construcții ecleziastice medievale din Transilvania: Catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia, Biserica Neagră din Brașov, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca, Biserica Parohială Evanghelică din Sibiu, Biserica din Deal de la Sighișoara. Acestora li s-au adăugat numeroase alte cercetări la monumente ecleziastice situate în centre mai mici sau în mediul rural: Biserica romanică din Acâș, Biserica fortificată din Agnita, Biserica Fortificată din Biertan, Biserica fortificată din Cenade, Biserica romanică din Cincu, Biserica Fortificată din Cisnădie, Biserica romanică din Herina, Biserica evanghelică din Mălâncrav, Biserica Fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica Fortificată din Moșna, Cetatea Orăștiei, Biserica Fortificată din Ruja, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica Fortificată din Șaroș pe Târnavă, Biserica Fortificată din Șeica Mică (vezi tab.1 și harta 3) ș.a. dar nu întotdeauna aceste cercetări au fost efectuate de arheologi medieviști și aceasta s-a datorat, printre altele, și lipsei unei coagulări la nivel teoretic a ceea ce înseamnă arheologia medievală românească, lucru ce derivă, în opinia noastră, din inexistența unei concentrări durabile a unei sau unor școli de arheologie medievală.

Aspecte legislativ-administrative și de formare a specialiștilor. Cadrul legislativ privitor la cercetările arheologice în România este dat de o serie

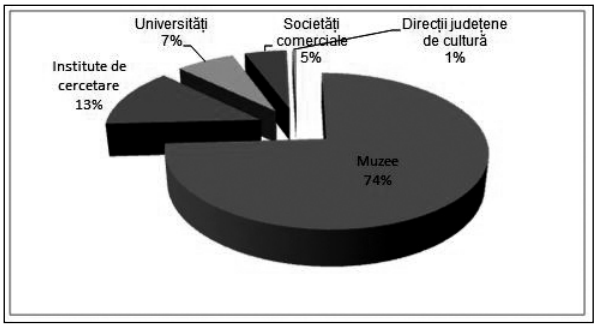
de legi și hotărâri de guvern, adoptate la începutul anilor 2000: Lege nr. 422 din 18 iulie 2001 privind protejarea monumentelor istorice (Republicată in MONITORUL OFICIAL nr. 938 din 20 noiembrie 2006); ORDONANȚA nr. 43/2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național - Republicare (M.O. nr.951/24.11.2006); OMCC nr. 2072 din 03.07.2000 privind instituirea Registrului Arheologilor. Din punct de vedere administrativ cercetările arheologice din România sunt avizate de către Ministerul Culturii și Identității Naționale, prin Direcția Patrimoniu Cultural. Această Direcție își desfășoară activitatea cu sprijinul Comisiei Naționale de Arheologie, ce este un organism consultativ în Subordinea Ministerului Culturii, reunind reprezentanți ai muzeelor, institutelor de cercetare și universităților.

Grafic 1. Situația cercetărilor arheologice în situri medievale – 2000-2008 (prelucrare după Z.K. Pinter, *Tradiții, probleme și perspective*)

Din păcate reglementările existente nu sunt bine articulate cu cele referitoare la conservarea și restaurarea patrimoniului istoric construit. Legislația prevede obligația beneficiarului de a realiza cercetarea arheologică preventivă anterior intervențiilor de restaurare a monumentelor, dar practica ultimilor 20 de ani a demonstrat că această obligație este încălcată în mod frecvent, chiar fiind omise orice cercetări arheologice.

Această situație este generată și de lipsa unui dialog constructiv dintre arhitecții responsabili de proiectele de restaurare a monumentelor istorice și arheologi, două grupuri profesionale cu evoluții diametral opuse. În timp ce primii sunt organizați profesional și reprezintă o voce ascultată, ceilalți sunt lipsiți de sprijinul dat de o astfel de organizare, iar vocea lor este doar auzită câteodată. Tocmai pentru a încerca construirea unor punți de dialog a fost organizată o masă rotundă sub titlul *Arheologie și restaurare. Tentația reconstrucției monumentelor*, la Cluj-Napoca, în 28 octombrie 2016, la care au participat, pe lângă membrii Comisiei Naționale de Arheologie, mai mulți specialiști locali din domeniul protecției patrimoniului, inclusiv arhitecți (dar în număr redus).

Grafic 2. Situația repartizării cercetărilor arheologice medievale pe tipuri de instituții (prelucrare după Z.K. Pinter, *Tradiții, probleme și perspective*)

Lipsa unui sistem integrat de formare a specialiștilor, a unei teoretizări și unei/unor metode de cercetare a făcut ca după anul 1990 să nu fie posibilă continuarea programului de cercetare sistematică arheologico-istorică a microregiunilor, program inițiat de Radu Popa[1]. În prezent derulându-se doar cercetări conjuncturale, datorate mai ales proiectelor mari de restaurare a unor centre urbane (Alba Iulia, Brașov, Cluj-Napoca, Bistrița, Sibiu, Sighișoara, Mediaș) sau a unor proiecte de restaurare a monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei (proiecte derulate sub coordonarea Consistoriului Superior al Bisericii Evanghelice C.A. din România).

Arheologia monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei.

Cercetarea arheologică a monumentelor ecleziastice a devenit inevitabilă mai ales pentru acele monumente a căror istorie începe înainte de secolul al XII-lea, perioadă pentru care informațiile scrise sunt foarte puține sau lipsesc. Situația aceasta este universal răspândită din vestul extrem al continentului european și până în cele mai îndepărtate colțuri ale câmpiei ruse. Arheologia bisericilor rămâne totuși o ramură arheologică ce se află la începutul definirii metodologice și teoretice în multe țări ale Europei. În Suedia arheologia bisericilor a fost identificată și recunoscută ca branșă a arheologiei abia în anul 1981 cu prilejul unui simpozion susținut la Arhus/Danemarca[2].

Astăzi orice monument din zona de sud a Transilvaniei este prin definiție și un potențial sit arheologic. O abordare arheologică a acestora necesită un volum de muncă uriaș, existând riscul obținerii unor date extrem de elaborate, necesitând o gestionare digitalizată în vederea corelării lor. Tocmai de aceea este necesară o abordare sistemică și în baza unui plan bine conceptualizat, care să reprezinte o matrice comună pentru toate monumentele cercetate și să permită apoi

încheganea unor baze de date unitare.

Arhitectul sau constructorul unei biserici a fost constrâns şi motivat de multiplii factori. În primul rând este vorba de **funcţia** pe care trebuie clădirea să o deservească, funcţie ce determină şi forma generală şi compartimentarea ei. În al doilea rând este vorba de simbolismul pe care clădirea îl poate manifesta, **iconografia** fiind la rândul ei cea care poate solicita anumite aspecte particulare în construcţie. Urmează apoi **tehnologia**: capacitatea tehnologică a arhitectului şi a constructorului, materialele şi sculele ce pot fi utilizate, care toate determină realizarea finală a construcţiei. Nu în ultimul rând este **stilul** care se doreşte a fi respectat, acesta fiind la libera alegere a arhitectului, dar condiţionat de aprobarea celui ce a solicitat construcţia şi de cutumele societăţii vremii[3].

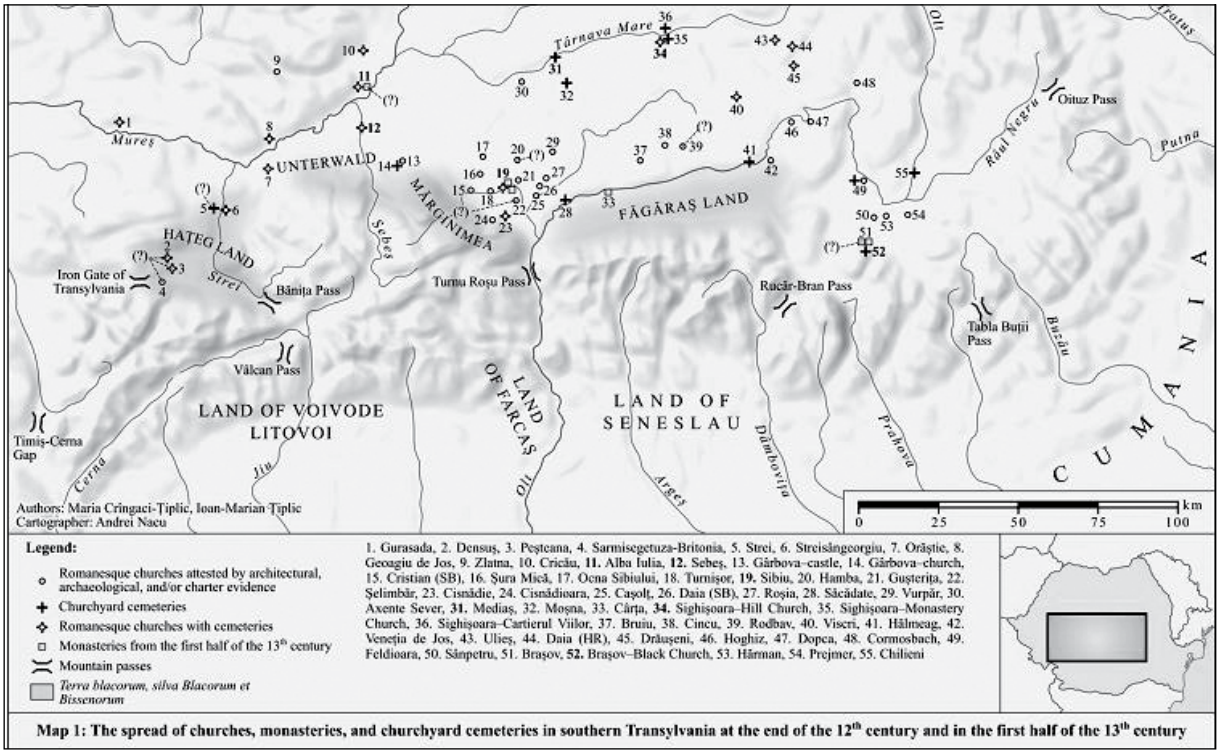
În trecut abordarea arheologică a bisericii era realizată doar din perspectiva răspunderii la câteva întrebări: cât de veche este biserica? Există şi alte faze de construire? A fost abandonată? Aparţinea comunităţii sau era biserică de familie?

Considerăm că abordarea arheologică a unei biserici trebuie să ia în calcul relaţia acesteia cu cimitirul care o înconjoară, relaţia complexului ecleziastic (cladire(i), cimitir) cu aşezarea în care se află, analiza comparativă a dimensiunii bisericii cu potenţiala mărime a localităţii. H. Stoepker, analizând istoricul şi perspectivele arheologiei bisericilor din Olanda, susţine că, fără a minimaliza rolul cercetării arheologice a unei biserici în manieră „ortodoxă", viitorul acestei discipline este legat de studierea bisericii în relaţie cu mediul înconjurător. În acest sens atenţia poate fi centrată pe două probleme majore:

a. arheologia bisericilor ca un aspect al istoriei arhitecturii în context geografic;

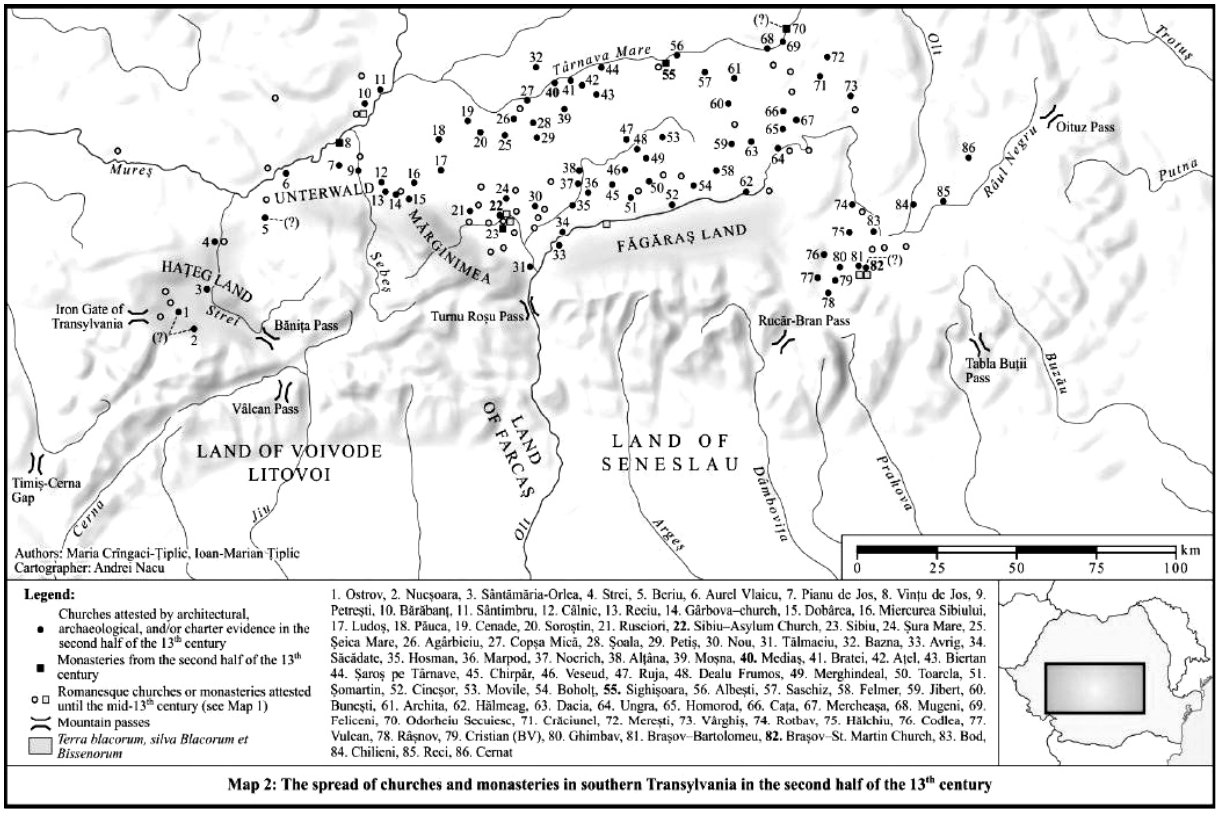
b. arheologia bisericilor ca un aspect al arheologiei aşezărilor.[4]

În primul caz se are în vedere relaţia dintre bisericile existente într-o anumită zonă şi pe o anumită falie temporală cu mediul înconjurător (landscape), aceasta fiind o abordare la nivel regional şi super-regional (ex. arhiepiscopii, episcopii, parohii medievale). Răspunsul principal al acestei metode de abordare este legat de întrebarea: cum a evoluat creştinarea şi apoi divizarea

Map 1: The spread of churches, monasteries, and churchyard cemeteries in southern Transylvania at the end of the 12th century and in the first half of the 13th century

Harta 1. Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei până în prima jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Ţiplic, Ioan Marian Ţiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 153).

Map 2: The spread of churches and monasteries in southern Transylvania in the second half of the 13th century

Harta 2. Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în *Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications,* Sibiu, 2016, p. 154).

administrativă a bisericii în regiunea dată?

În al doilea caz, ce de altfel este puternic legat de primul, avem de a face cu o abordare la nivel local sau sub-regional, iar atenția este îndreptată spre legătura dintre biserică, așezare și mediul înconjurător: Acest tip de abordare se poate raporta la trei situații în care cele trei componente menționate mai sus interacționează:

biserica și așezarea au fost fondate în același timp (ex. Sibiu II - Bazilica Romanică)

biserica a fost construită ulterior așezării a cărei existență este mai veche (vezi Moreşti)

biserica este construită la o distanță mai mult sau mai puțin egală față de satele din împrejurimi (situație nedocumentată arheologic în Transilvania, în Crișana există exemple – v. Rusu *Biserici din județul Arad*, dar nu atestate arheologic, ci arhitectural sau documentar).

Acestea sunt aplicabile bisericilor de comunitate și mai puțin acelora particulare aparținând nobililor din secolul al XII-lea, cum este cazul celor de la Orăştie, Geoagiu, Alba Iulia sau Sibiu I (Rotondă).

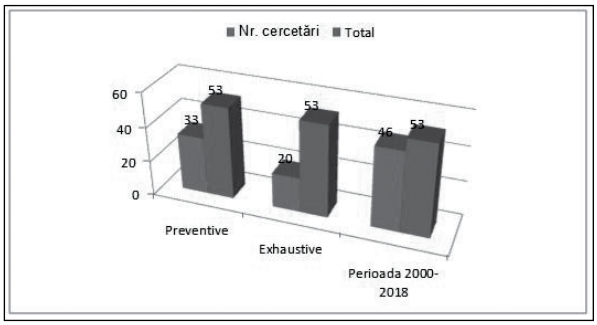
Stadiul cercetărilor arheologice la monumentele medievale din sudul Transilvaniei

Primele cercetări arheologice derulate în cadrul unui proiect amplu de cercetare a unor micro-zone istorice a vizat cercetarea unor ansambluri nobiliare și ecleziastice din Țara Hațegului sub coordonarea lui Radu Popa, fiind vizate situri precum cele de la Strei, Streisîngiorgiu. Din nefericire dispariția prematură a lui Radu Popa nu a permis coagularea unei echipe închegate care să ducă mai departe acest proiect, fiind, totuși, notabile unele rezultate obținute la nivel de analiză istoriografică de către I.A. Pop[5], A.A. Rusu[6] sau la nivel arheologic de către V. Eskenassy (Cetatea de Colț), A.A.Rusu (Densuș, Mălăești, Nălați, Răchitova, Subcetate), Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M. Căstăian (Râu de Mori).

În ultimii 30 de ani cercetările arheologice la monumentele reprezentative din Țara Hațegului au fost prilejuite în special de proiectele ce au vizat restaurarea unor ansambluri nobiliare sau ecleziastice în vederea includerii lor în circuit turistic. Din nefericire astfel de proiecte nu au avut totdeauna un final fericit pentru

monumentul propriu-zis (vezi Mălăești sau Clopotiva) sau nu a fost finalizate (vezi Râu de Mori).

Cel mai coplex proiect de restaurea care a vizat un sit de pe fostul teritoriu nobiliar este cel de punere în valoare a cetății bastionare a Albei Iulia. Acest proiect derulat cu fonduri europene și finalizat prin restaurarea aproape în întregime a fortificației bastionare nu a beneficiat de un proiect de cercetare arheologică dimensionat la volumul lucrărilor de restaurare, ceea ce a dus la evacuarea mecanică a mii de metrii cubi de pământ din zona susceptibilă a conține date cu privire la istoria perioadei romane și medievale a așezării și fortificației.

Grafic 3. Situația privind cercetările arheologice la monumente ecleziastice din sudul Transilvaniei

În acest fel astăzi este cu totul pierdută șansa de a mai putea obține eventuale date arheologice. Sunt de menționat doar cercetările preventive care au vizat necropolele descoperite pe raza actualului municipiu Alba Iulia sau în teritoriul imediat limitrof acestuia (realizate de către Blăjan, A. Dragotă[7]), la care se adaugă cercetările arheologice extinse, prilejuite de proiectul de restaurare a catedralei romano-catolice din Alba Iulia (realizate de R.R. Heitel, Daniela Marcu Istrate). Acestea din urmă au dus la obținerea unor date suplimentare privind evoluția planimetrică a monumentului, dar și la completarea datelor cu privire la primele construcții ecleziastice medievale ale Albei: rotonda, biserica de plan bizantin[8].

O cercetare arheologică importantă, derulată în baza unui proiect de cercetare multianual, este cea dedicată rotondei de la Geoagiu, una dintre cele mai timpurii construcții ecleziastice de pe teritoriul Transilvaniei (Gh. Petrov[9]). Proiectul acesta a fost unul derivat din proiectul de cercetare arheologică a cetății Orăștiei, început în anul 1990 ca urmare a unuia dintre primele proiecte de restaurare a unui ansamblu medieval din Transilvania după căderea regimului comunist. Cercetarea arheologică a cetății Orăștiei s-a derulat fără întrerupere până în anul 2000 sub coordonarea lui Z.K.Pinter[10], fiind descoperită cu acest prilej rotonda și demarându-se astfel o dezbatere științifică cu privire la rolul construcțiilor ecleziastice de tip familial în teritoriul de colonizare săsească. Dintre rotondele cercetate arheologic singura publicată integral este cea de la Orăștie, cea de la Sibiu, având în vedere diferitele colective de arheologi, a fost publicată parțial şi foarte concis, sub formă de raport arheologic[11], iar rotonda descoperită la Sighișoara este doar amintită într-un raport arheologic, fără a se da alte detalii, rezultatele fiind încă nepublicate.

Un alt tip constructiv răspândit în sudul Transilvaniei este reprezentat de *bisericile cu absidă semicirculară*, fiind evidențiat în special datorită cercetărilor arheologice şi caracterizat prin dimensiuni reduse. Acest tip a fost preferat – consideră M. E. Țiplic - mai ales de către greavi, având ca destinație inițială aceea de capelele private / senioriale şi aici ne referim la cele de la Câlnic, Albeşti[12], Axente Sever (vezi harta 2); ele au fost datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Din păcate nici una dintre ele nu a beneficiat de cercetăria arheologice concludente sau nu au fost publicate rezultatele acestor cercetări[13]. Tot aici se încadrează şi bisericile de la Viscri[14] şi Drăuşeni (?)[15] (vezi harta 2), dar a căror datare este mult mai timpurie, la mijlocul secolului al XII-lea şi a căror destinație inițială este greu de stabilit.

Putem spune că pentru secolul al XIII-lea particularitatea cea mai marcantă este aceea că majoritatea bisericilor ridicate de oaspeții germani au fost bazilici cu trei nave, cu trei până la cinci travee[16]; nava principală continuă spre est cu un cor pătrat încheiat cu o absidă semicirculară – o excepție de la această dispoziție planimetrică întâlnim la prima fază a bazilicii de la Sebeş-Alba (vezi harta 2); nava centrală este despărțită de colaterale prin stâlpi scunzi, a căror lățime depăşeşte uneori grosimea pereților (Cisnădioara, Cisnădie, Chirpăr, Guşterița, Feldioara).

În Sibiu cercetările arheologice completate de izvoarele documentare, cartografice şi / sau arhitecturale au reuşit să identifice în teren prima biserică parohială de factură romanică a oaspeților germani care avea aceeași dispoziție spațială cu cea gotică din Piața Huet (v. tabel și hartă nr. 100) precum și cimitirul care a funcționat în jurul ei, cinci mănăstiri medievale din șase câte au fost atestate documentar pe teritoriul Sibiului, trei capele în Piața Huet din cele 4–5 atestate documentar și două în proximitatea Pieței Mari. Literatura de specialitate este dominată încă de confuzii în ceea ce privește identitatea și identificarea în teren a mănăstirilor și capelelor.

Din păcate nu beneficiem pentru celelalte orașe de pe teritoriul de colonizare săsească (Sebeș, Mediaș, Sighișoara, Brașov) de astfel de analize sintetice, existând doar studii rezultate în urma unor cercetări arheologice punctuale cum este cazul pentru Brașov (Biserica Neagră, Biserica Sf. Martin), Sebeș (Biserica parohială evanghelică) sau Sighișoara (Biserica din Deal). Dintre toate monumentele ecleziastice urbane, singurul care a beneficiat de un proiect de restaure

derulat cu succes și până la capăt este Biserica din Deal care a beneficiat de finanțarea dată de Fundația Restauro Messerchmidt din Germania și de Ministerul Culturii din România.

Cercetarea bisericilor urbane din sudul Transilvaniei nu a fost rezultatul unui proiect unitar și modalitățile de cercetare au diferit de la monument la monument, ceea ce a condus la obținerea de informații fragmentare greu, câteodată, de pus în relație unele cu altele. Pe de altă parte diseminarea rezultatelor cercetărilor arheologice la aceste monumente reprezintă un alt aspect ce ilustrează lipsa unei coerențe a cercetărilor, pentru Sebeș și Sighișoara, deși cercetate amplu, neavând niște sinteze monografice publicate până în prezent. Dintre toate bisericile urbane din sudul Transilvaniei, singura care s-a bucurat de o atenție sporită, constantă și de o publicare – aproape sistematică – a rezultatelor cercetărilor arheologice, este ca din Sibiu.

Cercetarea arheologică a bisericilor din mediul rural, deși cantitativ mai consistentă, are un grad de publicare a rezultatelor mai scăzut decât în cazul celor urbane. Deși, discutăm despre câteva zeci de biserici ce au făcut obiectul unor intervenții de restaurare de mai mare sau mai mică amploare, avem foarte puține studii monografice publicate. Un exemplu care ilustrează foarte bine situația publicării rezultatelor este dat de cercetările arheologice de la Drăușeni, derulate în mai multe etape, cu întreruperi, pe o perioadă de timp de mai bine de 30 de ani și rămase în ceea mai mare parte necunoscute.

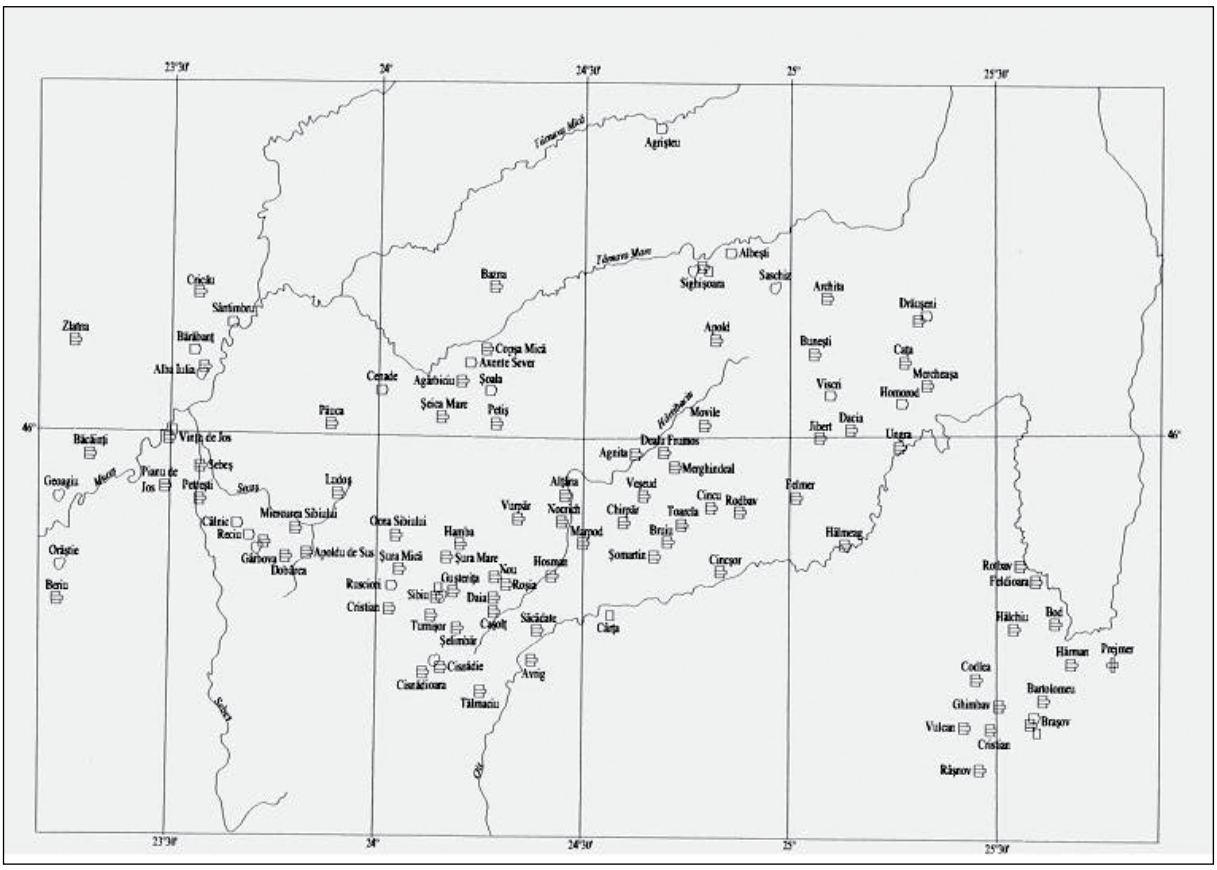
În prezent sunt în derulare sau sunt în pregătire proiecte de restaurare pentru monumente importante cum ar fi: Biserica fortificată din Agnita, Biserica fortificată din Biertan, Bazilica romanică de la Cincu, Biserica fortificată din Cisnădie, Biserica fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica fortificată din Moșna, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica fortificată din Șeica Mică ș.a. Ca umare a acestor proiecte sunt sau vor fi realizate o serie de cercetări arheologice care vor aduce un volum de cunoștințe important pentru cunoașterea istoriei ecleziastice a coloniștilor sași pentru secolele XII-XVI.

În loc de concluzii

Volumul mare de informații acumulate în urma cercetărilor arheologice preventive sau exhaustive derulate la monumetele ecleziastice din sudul Transilvaniei necesită o prelucrare unitară și integrarea lor într-o bază de date comună. Totodată, proiectele de cercetare arheologică a unui ansamblu trebuie corelate și realizate în baza unui plan unitar aplicabil în etape, în funcție de condiționările specifice solicitate de etapele proiectului.

Încă din această fază de proiectare e indicat să fie constituită o echipă mixtă de specialiști (arhitect, inginer, arheolog, microbiolog, restaurator), care astfel poate duce la realizarea unui dialog reciproc avantajos pentru toți participanții într-un proiect de restaurare: beneficiar, executant, comunitate. Se va putea evita situația în care restaurarea monumentului va duce la crearea unei imagini defavorabile acestuia. Un exemplu ce ilustrează o restaurare nefericită este dat de proiectul restaurării și punerii în circuitul turistic al cetății Feldioara (vezi foto 1-2).

Constituirea unor baza de date pentru fiecare ansamblu, relaționarea acestor baze de date și publicarea unor studii monografice de monument ar trebui să reprezintă modalități care să fie în atenția celor care își propun să realizeze cercetări asupra monumentelor ecleziastice. În prezent sunt în derulare o serie de proiecte ce furnizează date cu privire la istoria, inventarul, arhitectura sau iconografia monumentelor ecleziastice (www.varak.hu, www.medievistica.ro,www.arhin.ro), dar ele nu sunt realizate ca adevărate baze de date relaționale și reprezinte inițiative independente una de cealaltă.

Harta 3. Repartiția rotondelor, bisericilor sală și bazilicilor în sudul Transilvaniei

Foto 1. Feldioara - imagine aeriană din timpul lucrărilor de restaurare

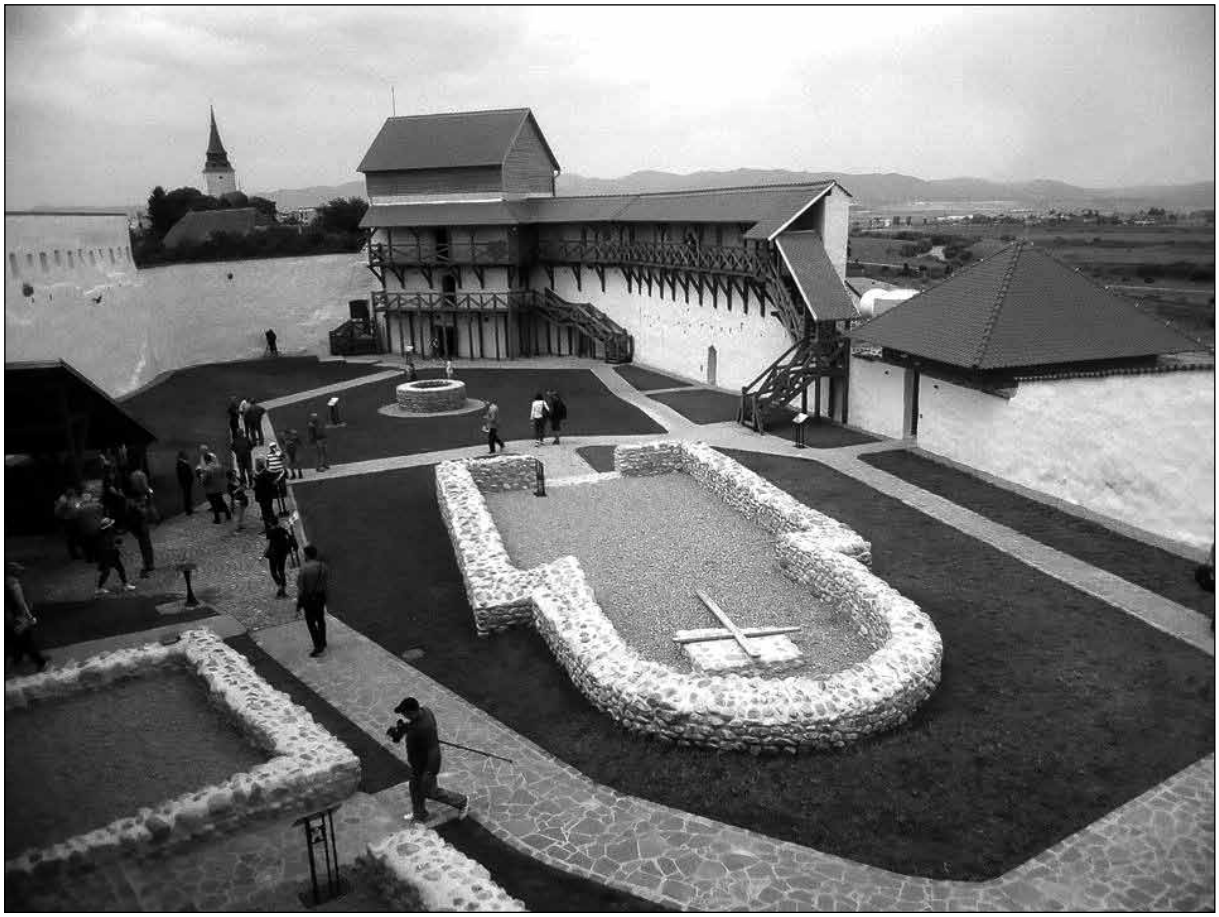

Foto 1. Feldioara – interiorul cetății după finalizarea restaurării

Nr.	Localitate	Punct	Tip de cercetare arheologică	An de desfășurare	Coordonator
1.	Agnita/ Agnetheln	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
2.	Alba Iulia/ Kalrsburg	Catedrala romano-catolică	Sistematică / preventivă	1983-1985 / 2000-2010	Radu R. Heitel / Daniela Marcu Istrate
3.	Alma Vii	Biserica fortificată	preventivă	2016	Despina și Andrei Măgureanu
4.	Axente Sever/ Frauendorf	Biserica fortificată	preventivă	2005-2006	Petre Munteanu Beșliu
5.	Biertan/ Bierthälm	Biserica fortificată	preventivă	2012	Ioan Marian Țiplic
6.	Bod	Biserica evanghelică	preventivă	2007, 2013	?

7.	Brateiu	Biserica fortificată	preventivă	2015	?
8.	Brădeni	Biserica fortificată	preventivă	2005	Petre Munteanu Beșliu
9.	Brașov/ Kronstadt	Biserica Neagră / Biserica Sf. Martin / Sf. Bartolomeu	preventivă / preventivă	2017 / 2008-2009 / 2008	Daniela Marcu Istrate / Daniela Marcu Istrate/ Daniela Marcu Istrate
10	Brădeni/ Hendorf	Biserica evanghelică	preventivă	2005	Petre Munteanu Beșliu
11	Cașolț/ Kastenholz	Biserica de pe deal	sistematică	2007-2010	Ioan Marian Țiplic
12	Câlnic/Kelling	Cetate / Biserica parohială evanghelică	sistematică / preventivă	1968 / 2018	Radu R. Heitel / Maria Emilia Țiplic
13	Cârța/Kerz	Mănăstirea cisterciană	sistematică	1981-1985	Martin Rill, Thomas Nägler
14	Cenade/ Scholten	Biserica fortificată	preventivă	2000-2001, 2003, 2005	Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic
15	Cincu/ Grosschenk	Bazilica romanică	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
16	Cisnădie/Heltau	Biserica fortificată	preventivă	2017	Ioan Marian Țiplic
17	Cisnădioara/ Michelsberg	Bazilica romanică	sistematică	1965-1966	Radu R. Heitel
18	Codlea/Zeiden	Biserica fortificată	preventivă	2006	Daniela Marcu Istrate
19	Cricău/Krakau	Bazilica romanică	sistematică	1961, 1965-1966	Radu R. Heitel
20	Dealul Frumos/ Schönberg	Biserica fortificată	preventivă	2009	Daniela Marcu Istrate
21	Drăușeni/Draas	Biserica fortificată	preventivă	1973-1977 / 1993-1996	M. Dumitrache / Daniela Marcu Istrate
22	Dumbrăveni/ Elisabethstadt	Biserică	sistematică	1989-1990	Petre Munteanu Beșliu
23	Feldioara/ Marienburg	Cetate / Biserica fortificată	Sistematică / sistematică	1990-1996	R. Popa, A. Ioniță, D. Marcu Istrate
24	Gârbova/ Urwegen	Biserica de pe deal	sistematică	1972	Radu R. Heitel

25	Geoagiu	Rotondă	sistematică	1992-1999	Gheorghe Petrov
26	Hălmeag/ Halmagen	Biserică	preventivă	2006-2007, 2016	Daniela Marcu Istrate
27	Hărman/ Honigberg	Biserica fortificată	sistematică	1970	Mariana Dumitrache
28	Homorod	Biserica fortificată	preventivă	2018	Daniela Marcu Istrate
29	Mălâncrav/ Malmkrog	Biserică	preventivă	2003	Zeno Karl Pinter
30	Mediaș/ Mediasch	Biserica fortificată	sistematică	1971-1973	Mariana Dumitrache
31	Meșendorf	Biserica fortificată	preventivă	2013	?
32	Merghindeal/ Mergeln	Biserica fortificată	sistematică	1976-1978	Mariana Dumitrache
33	Miercurea Sibiului/ Reussmarkt	Biserica fortificată	preventivă	2018	Zeno Karl Pinter, Maria Emilia Țiplic
34	Moșna/Meschen	Biserica fortificată	preventivă	1999	Daniela Marcu Istrate
35	Orăștie/Broos	Cetate / Mănăstirea franciscană	Sistematică / sistematică	1990-2000 / 2005	Zeno Karl Pinter
36	Prejmer/Tartlau	Biserica fortificată	sistematică	1960-1970	?
37	Râșnov/Rosenau	Cetate	preventivă	1971-1980, 1998-2001, 2005	Florea Costea, Adrian Rusu, Angel Istrate
38	Ruja/Roseln	Biserica fortificată	preventivă	2002, 2003	Zeno Karl Pinter
39	Rupea/Reps	Cetate	preventivă	2005	Ioan F. Pascu
40	Saschiz	Biserică / Cetate	sistematică / preventivă	1999-2000, 2010 / 1999-2000	Daniela Marcu Istrate
41	Săcădate/ Sakadat	Biserica romanică	preventivă	1968	Radu R. Heitel
42	Sîntimbru/ Emerichsdorf	Biserica gotică	preventivă	2002-2004	Marius Ciută
43	Sebeș/Mülbach	Biserica fortificată	preventivă	1960-1962	Radu R. Heitel
44	Seliștat/ Seligstadt	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic

45	Sibiu/ Hermannstadt	Biserica azilului / Biserica parohială evanghelică / Rotondă / Capela Sf. Iacob- Piața Huet / Mănăstirea dominicană / Mănăstirea Franciscană	sistematică / preventivă / preventivă / preventivă / preventivă / preventivă	1988, 1990-1997, 2002 / 2001, 2012, 2015 / 2006, 2018 / 2000, 2002, 2006 / 2000 / 2003 / 1991	Petre Munteanu Beșliu / Ioan Marian Țiplic / Daniela Marcu Istrate / Petre Munteanu Beșliu, Zeno Karl Pinter / Daniela Marcu Istrate / Ioan Marian Țiplic / Ioan Marian Țiplic / Petre Munteanu Beșliu
46	Sighișoara/ Schäsburg	Biserica din Deal / Biserica Mănăstirii	preventivă / preventivă	1998-2001	Daniela Marcu Istrate
47.	Șaroș pe Târnavă/ Scharosch	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
48.	Șeica Mică/ Kleinschelken	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
49.	Turnișor/ Neppendorf	Biserică	preventivă	1986	Martin Rill
50.	Valea Viilor/ Wurmloch	Biserica fortificată	preventivă	1970	Mariana Dumitrache
51.	Vințu de Jos/ Winzendorf	Mănăstirea dominicană – Castelul Martinuzzi	sistematică	1991-1999	Adrian Andrei Rusu
52.	Viscri/Deutsch-Weisskich	Biserica fortificată	preventivă	1970-1971	Mariana Dumitrache
53.	Zlatna/ Kleinschlatten	Biserică (actualmente ortodoxă)	preventivă	1992	Gheorghe Petrov

Note:

1. vezi Radu Popa, *Cnezatul Marei. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric*, Baia Mare, 1969; *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; *La începuturile evului mediu. Țara Hațegului*, București, 1988.
2. Pam Crabtree, *Medieval Archaeology: An Encyclopedia*, New York: Garland Publishing, p. 336.
3. J. Blair, Carol Pyrah, *Church archaeology. Research directions for the future*, London, 1996, p. 2.
4. H. Stoepker, *Church Archaeology in the Netherlands. Problems, Prospects, Proposal*, în: *Medieval Archaeology in the Netherlands*, p. 206.
5. Ioan Aurel Pop, Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402-1473)* , vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989
6. Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hețegului până în anul 1700*, Satu Mare, 1997.
7. Mihai Blăjan, Alexandru Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „ Stația de Salvare "*, în Materiale și Cercetări Arheologice, XV, 1983, 375 – 380; Aurel Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală: rit și ritual funerar în Transilvania și Europa centrală și de sud-est (secolele IX-XI)*, Alba Iulia, 2006.
8. Daniela Marcu Istrate, *Erdély ezeréves püspöksége. A Gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. régészeti kutatása 2000-2008 / Thousand Years of the Diocese of Transylvania. The Archaeological Investigation of the Saint Michael Cathedral and of the Archiepiscopal Palace in Alba Iulia 2000-2008 / Episcopia Romano-catolică a Transilvaniei: 1000 de ani de existență. Cercetarea arheologică a Catedralei Sfântul Mihai și a Palatului Arhiepiscopiei din Alba Iulia 2000-2008*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010.
9. Gheorghe Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995),* în *Acta Musei Napocensis*, 33/I, 1996, pp. 403-414
10. Zeno Karl Pinter, *Die Rotunde in Broos/Orăştie (Kreis Hunedoara),* in *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 54/2011.
11. Petre Munteanu-Beșliu, Nicolae Rodean, Adrian Georgescu, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2000*, p. 471 sqq; Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2002*, 2003, p. 284-285; Daniela Marcu Istrate, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2006*, 2007, p. 44-50.
12. Gheorghe Baltag, *Sighișoara înainte de Sighișoara*, 2000, p. 219.
13. Petre Munteanu-Beșliu, *Cercetării arheologice la biserica fortificată și la cimitirul de la Axente Sever (Frauendorf, Assonyfalva, Frâua), județul Sibiu*, în Petre Munteanu Beșliu, *Biserici dispărute, biserici pustiite, biserici regăsite*, Sibiu, 2018, pp. 76-89; Radu R. Heitel, Cetatea Câlnic, București, 1968.
14. Primul edificiu de cult de la *Viscri* a fost o biserică-sală, de dimensiuni relativ reduse, constând dintr-o sală simplă și absidă semicirculară decroșată (lungimea totală este de 13,5 m, din care lungimea sălii este de 9, 8 m, în timp ce lățimea sălii era la capătul ei estic de 8 m, iar la cel vestic de 7,8 m) (vezi Mariana Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, București, 1981, p. 257).
15. Dimensiunile bisericii-sală se desfășoară astfel: sala are dimensiunile interioare de 5, 8 x 5, 2 m, spre est cu o absidă decroșată semicirculară având o deschidere de 3,2 m și o adâncime de 2, 7 m, iar spre vest un mic turn pătrat cu latura interioară de 1,3 m. Lungimea totală a bisericii-sală a fost de 12, 5 m iar lățimea totală probabil de 7, 2 m (vezi Mariana Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, Jud. Brașov, Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977*, în: *Cercetări Arheologice*, 3/1979, pp. 155–198).
16. Excepție de la această caracteristică generală o fac două bazilici: cea de la Cisnădioara, unde nava cu două travee a avut un plan aproximativ pătrat, și cea de la Cincu al cărei plan longitudinal este lungit printr-o travee specială dispusă la capătul de est al navei, între capelele din cele două turnuri (v. detalii mai multe la Paul Niedermaier, *Die mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 16-18).